

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОГО ІСЛАМУ В КРИМУ В 1990–2000-х рр.¹

СУЧАСНИЙ Крим демонструє найбільше розмаїття соціальних форм реалізації ісламської ідентичності в Україні. Протягом близько п'ятнадцяти років, які минули з часу масового повернення кримських татар на свою історичну батьківщину, в ісламській громаді Криму утворилося конкурентне середовище, характерне для життя будь-якої компактної сталої ісламської громади в світі. Це конкурентне середовище можна уявити як шкалу, на одному боці якої перебуває офіційний іслам, підтриманий Меджлісом², широким загалом мусульман та визнаний офіційною владою. На іншому (умовно радикальному) боці, опинилися кілька розпорошених автономних громад, невеличкі групи прихильників салафітського ісламу та, зрештою, так звана Ісламська партія визволення (Хізб ат-тахрір аль-ісламі)³.

Офіційний іслам представлено 296 громадами⁴, об'єднаними під егідою Духовного управління мусульман Криму (або Муфтіяту). Духовне управління відновлює інститут офіційного ісламу, впроваджений імперською Росією в період з кінця XVIII до середини XIX ст., пізніше адаптований також і в СРСР⁵.

1. Релігійна опозиція в Криму

Поява всередині місцевої мусульманської громади опонентів офіційного ісламу наприкінці 1990 років стала несподіваним для Меджлісу та широкої кримськотатарської громадськості наслідком процесу відродження кримського ісламу. Цей феномен більшість представників Муфтіяту та Меджлісу пов'язують з діяльністю арабських ісламських організацій. Перша хвиля релігійної опозиції складалася з прихильників салафітського ісламу саудівського зразка. За словами голови Бахчисарайського меджлісу Ахтема Чийгоза, це здебільшого були люди середнього віку, які раніше брали участь у національному русі, але потім з тієї чи іншої причини опинилися на узбіччі місцевої політики. Певну роль в процесі формування салафітських

осередків, на думку А. Чийгоза, відіграло й матеріальне заохочення. На початковому етапі репатріації існувала нагальна потреба у допомозі кримським татарам в облаштуванні всіх сфер життя, й араби без зайвих формальностей почали надавати кошти на буріння свердловин, будівництво тощо. При будівництві мечетей арабські роботодавці забезпечували роботою найбільш активних членів мусульманської громади, виплачували їм постійну заробітну платню у розмірі 100–200 доларів, незважаючи на очевидні фінансові порушення під час виконання робіт.

Групи салафітів відразу стали дуже помітними в громадському житті – насамперед через свою гіпервізуальність (чудовий одяг, а також проведення традиційних мусульманських обрядів, колективних молитов та поховань в інший, незвичний для кримських татар, спосіб). Реалізація ісламської ідентичності в незвичній для громади формі сприймалася як виклик. Кульмінацією напруження в ісламському середовищі став випадок, що активно обговорювався і навіть став приводом для проведення широких громадських слухань у Бахчисараї, на яких було вирішено піддати салафітів громадській обструкції – припинити всяке спілкування з ними. Інцидент стався в селі Плодовому Бахчисарайського району під час похорону юнака, на якому були присутні лідери Меджлісу, муфтії Криму та багато представників громадськості. Хлопець навчався в Туреччині і загинув у 2001 році на паромі “Меркурій-1”, який прямував зі Стамбула до Севастополя. Батько юнака, салафіт, не дозволив муфтію здійснити обряд поховання за традиційним для кримських татар ханафітським звичаєм. Натомість він виконав обряд поховання сам – за ханбалитським ритуалом. Усі були шоковані, коли батько з кількома своїми друзями швидко поніс тіло на цвинтар, – це було сприйнято як неповага до покійного й виклик традиційним уявленням. За словами Ахтема Чийгоза, після тривалого періоду ізоляції багато хто з салафітів не

витримав і виявив готовність відмовитися від своїх поглядів, аби відновити контакт із громадою.

У той самий період, на думку А. Чийгоза, сформувалася й молодша за віком група прихильників Хізб ат-Тахрір (повна назва – Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі (Ісламська партія визволення) – далі ХТ), яка спочатку не привертала до себе уваги. У керівництва національного руху була надія, що традиційне родинне виховання захистить кримськотатарську молодь від впливу політичного ісламу, але згодом з'ясувалося, що ця надія не здійснилася. Більше того, якщо салафіти становили здебільшого культурний феномен, то активісти ХТ почали втручатися в місцеве політичне життя. Активна агітація ХТ проти участі у виборах стала для Меджлісу несподіванкою.

Низка подій привернула увагу широкої громадськості до Хізб ат-Тахрір в Україні. Першою такою подією стала поява антивоєнних листівок навесні 2003-го (з критикою позиції Меджлісу щодо іракської кризи) в кількох містах Криму та мітинг проти вторгнення американських військ до Іраку на центральній площі Сімферополя. Наступною подією (в серпні 2004 року) стало протистояння між членами ХТ та Муфтіяттом через рішення муфтія Криму звільнити імама головної кримської мечеті Кебір-Джамі. Муфтіят звинуватив імама у зв'язках із Хізб ат-Тахрір. На підтримку імама Руслана Мустафаєва виступили опозиційні до Меджлісу групи – Координаційна рада разом із місцевим відділенням Партії мусульман України, а також частина місцевої релігійної громади. Протистояння тривало близько місяця. Протягом цього часу ХТ намагалася бути постійно присутньою в мечеті, для чого було залучено членів та прихильників організації з різних районів Криму. Ця подія стала інформаційним приводом для першого виступу ХТ у кримських ЗМІ у вересні 2004 року. В жовтні 2004 року представники ХТ виступили в Інтернеті із заявою, в якій поспішили зняти з себе звинувачення в прагненні “внести розкол у кримськотатарський народ”, а також у спробі створення ісламської держави в Україні.

Важливу роль у діяльності ХТ в Криму відіграє робота із засобами масової інформації. На першому етапі вона

обмежувалася спробами просування інформаційних матеріалів у місцевій пресі. Так, представники ХТ вимагали розмістити в газеті “Полуостров” інформацію про переслідування своїх однопартійців в Узбекистані. Пізніше, після проведення акції проти війни в Іраку, ХТ перейшла до більш активної роботи, яка зрештою забезпечила їй спорадичну присутність в регіональних і навіть центральних ЗМІ. Основними формами цієї роботи стали прес-конференції та інтерв'ю для місцевих газет. Як інформаційні приводи для появи в мас-медіа ХТ використовує міжнародні події та випадки проти себе з боку опонентів⁶. Черговий привід для медіа-активності ХТ подав начальник управління СБУ в АРК Пшеничний своєю заявою від 5 жовтня 2005 р. про необхідність заборони в Україні ХТ.

За словами представника Меджлісу при Муфтіяті Арсена Альчикова, “вододілом” у ставленні до ХТ стала конференція “Іслам в Криму: вчора, сьогодні, завтра”, що відбулася 23 серпня 2003 р. в Євпаторії⁷. На конференції вперше, за словами Альчикова, було висловлено ставлення до “тих, для котрих немає ані батьківщини, ані нації”. Спершу Меджліс і Муфтіят намагалися вести з представниками ХТ дискусію, пропонували імамам, які підпали під вплив ХТ, відмовитися від своїх ідей (на що останні часто погоджувалися) і присягнути в цьому письмово. Але ці методи виявилися неефективними. Зокрема, за словами муфтія Аблаєва та представника Меджлісу в Муфтіяті Арсена Альчикова, ХТ часто погрожувала імамам, які виступали проти цієї партії. Не ухиляючись від дискусій, представники ХТ, тим не менш, “переливають з пустого в порожнє”. У резолюції Курултаю кримськотатарського народу від 13 вересня 2004 року позицію Меджлісу щодо ХТ було сформульовано таким чином:

“Появление на территории Крыма последователей политической организации «Хизб ут-Тахрир», чья деятельность запрещена практически во всех исламских государствах, а исповедуемое ее членами формы распространения ислама признаны недопустимыми и еретическими, свидетельствует о том, что в среде противников единства и сплоченности

крымскотатарского народа продолжают поиски более изощренных попыток, способных, по их мнению, не только ослабить волю крымскотатарского народа на пути национального и духовного возрождения, но и привнести в крымское общество религиозную нетерпимость и недоверие”⁸.

Період дискусій і спроб переконати закінчився, і політика кримськотатарських лідерів щодо ХТ стала більш рішучою. Восени 2004 року Муфтіят видав наказ про звільнення десятих імамів – прихильників ХТ. Список звільнених Муфтіятом імамів дає можливість простежити географію проблемних зон у кримській мусульманській спільноті: м. Білогірськ, с. Ароматне Білогірського району, с. Луганське Джанкойського району, м. Джанкой, с. Розливи і с. Чкалово Нижньогірського району, м. Алушта, с. Севастьянівка Бахчисарайського району, с. Мазанка Сімферопольського району, м. Старий Крим (Кіровський район). Раніше у зоні поширення ХТ також фігурували Ленінський і Кіровський райони АРК. Наслідком цих кроків Муфтіяту стало повторення подій, подібних до тих, які відбувалися в мечеті Кебір-Джамі та в інших конфліктних точках Криму – Судаку та Алушті. За словами муфтія Аблаєва та представника Меджлісу в Муфтіяті Арсена Альчикова, концентрація активістів ХТ в Алушті та Судаку пов’язана із сезонним бізнесом під час курортного періоду, коли мечеті використовуються як місця для відпочинку та ночівлі.

Після звільнення імамів у Судаку і Алушті ХТ мобілізувала своїх прихильників з усього Криму і організувала їхню постійну присутність у мечетях, аби не дозволити новопризначеним імамам здійснювати службу. Одночасно проводилася агітація серед членів місцевих мусульманських громад. Від імені громад готувалися листи до місцевих органів влади і міліції, в яких представники Меджлісу звинувачувалися в силовому втручанні в життя місцевої релігійної громади. У Судаку, після втручання активістів Меджлісу, мечеть було звільнено від прихильників ХТ.

Найбільш напружене й досі незавершене протистояння відбувалося в Алушті. Психологічний тиск ХТ в Алушті відчувався ще влітку 2005 року, під час реконструкції мечеті. Невдовзі після завершення

(в липні 2005 р.) ремонтних робіт Муфтіят приймає рішення усунути імама мечеті. Це стало поштовхом для організованих дій членів ХТ з усього Криму. Кожної п’ятниці до мечеті Алушти з’їжджалося до 40–50 людей з різних населених пунктів півострова, які ще до початку намазу розташовувалися в мечеті для читання Корану, а також – навколо мінбара та мехраба, аби не допустити призначеного Муфтіятом імама до служби. Конфлікт вирішився після втручання мобілізованих Меджлісом активістів з Бахчисарая, Алушти та Сімферополя, а імам, призначений Муфтіятом, приступив до виконання обов’язків. Проте за кілька тижнів членам ХТ знову вдалося встановити контроль над мечеттю.

Оцінюючи спосіб, у який діє ХТ Альчиков зауважив, що вона являє собою “тактику летючих загонів”. Місцевих активістів у м. Алушті нараховують не більше 10 осіб, решта (від 30 до 40 осіб) прибуває у визначений час з усього Криму. Так, за твердженнями голови Комітету з інформації Ради Міністрів АРК Ш. Меметова, головним важелем впливу активістів ХТ на імамів виступає матеріальне заохочення. За його інформацією, захоплення мечетей у Судаку та Алушті організовувалося однією групою активістів цієї партії.

У подіях навколо мечеті в Алушті, на думку активістів ХТ, ключовим моментом стала проблема із землею у парковій зоні, яку місцева влада не хотіла передавати мусульманській громаді, незважаючи на наявність документів, що підтверджують існування там мечеті у 30-х роках. За їхніми твердженнями, місцева влада, після невдачі переговорів із алуштинською громадою, намагалася домовитися із Муфтіятом та Меджлісом, пропонуючи хабар у 100 тис. доларів за відмову від цієї ділянки. Вони також стверджують, що в даному разі ХТ відіграла роль аргументу в діях місцевої громади. Цікаво, що у розмові з представниками Муфтіяту історія із землею не згадувалася. Муфтії Аблаєв подає протистояння з ХТ як ідеологічну війну. Отже, на думку ХТ, зміна імамів на ПБК є прямо пов’язаною із земельним питанням. При цьому вони намагаються максимально дистанціюватися від цих питань, стверджуючи, що це справа місцевої громади.

По всьому Криму ХТ застосовує єдину тактику. Водночас представники Муфтіяту також зазначили, що протягом останнього часу вона дещо модифікувалася. Якщо раніше ХТ відверто критикувала Муфтіят і Меджліс, то зараз вона постійно підкреслює відсутність непорозумінь з цими установами, їхню легітимність і користність для кримськотатарського народу. Це також підтверджується нашими інтерв'ю з активістами ХТ, які стверджують, що вони не ведуть боротьби з Муфтіятом як інститутом, а лише намагаються виправити “його помилки”, оскільки “виправлення помилок є обов'язком мусульманина, незалежно від того, хто він – друг чи брат, і це не боротьба, це дружня порада”⁹. ХТ намагається перебрати на себе роль основного речника місцевих громад. Імами, яких 11.10.2004 наказом Духовного управління мусульман Криму звільнили з посад за причетність до ХТ, періодично звертаються до місцевих громад по підтримку, не повідомляючи про свою належність до ХТ і пишучи заяви до органів влади від імені громади. Інші джерела підкреслюють демонстративну поведінку членів ХТ під час молитви¹⁰, яка зневажає усталені правила та традиції кримськотатарського ісламу.

Представники Муфтіяту незадоволені також порушенням домовленості із головою кримського відділу з питань релігії при Раді Міністрів АРК Маліборським, який (за деякими відомостями) зареєстрував автономну судакську релігійну громаду, що під впливом ХТ вийшла з підпорядкування Муфтіяту, а це має неабияке значення в кримських умовах. Вони також простежують негативну роль Маліборського в розвитку подій в Алушті. Прибуття останнього до Алушти з “миротворчою” місією (після того як Муфтіят звільнив імама – члена ХТ) тахрірівці використали для легітимізації своєї присутності. У результаті ХТ, після двотижневої перерви, знову захопила мечеть.

Враховуючи повторення того ж сценарію розвитку подій у кількох громадах, можна дійти висновку щодо наявності певної стратегії або плану, за яким діє ХТ в Криму. Метою цих акцій вочевидь є спроба представників ХТ очолити низку мусульманських громад шляхом залучення до своїх лав місцевого імама, створення

(уявної) більшості своїх прихильників всередині місцевої громади, маргіналізація опонентів та незадоволених. У разі контролю з боку ХТ над більшістю або принаймні над значною частиною імамів імовірно стала б заміна на Курултаї мусульман Криму муфтія Аблаєва на прийнятну для організації фігуру.

За оцінками представників Меджлісу, серед ХТ є багато успішних бізнесменів (невеличкий середній клас), серед молоді майже немає погано забезпечених. У Бахчисарайському районі діють 30–40 активістів, але жоден із них не визнає своєї приналежності до членства у партії.

Члени ХТ постійно шукають нових способів спілкування зі своїми прихильниками – з метою їх підтримки і розширення свого впливу. Так, під час рамазану ХТ намагалася використати іфтари¹¹ для залучення нових прихильників та проведення зібрань активістів. За даними наших польових спостережень у жовтні-листопаді 2005 р., деякі кримськотатарські бізнесмени також підтримують ХТ, проводячи під її егідою *іфтари* під час посту, які сприяють підвищенню престижу та популярності ХТ серед мусульман Криму. Така поведінка відверто дратує представників місцевих меджлісів і може напевно розглядатися як спроба з боку місцевого середнього бізнесу використовувати ХТ як засіб опонування офіційним лідерам етнічної спільноти або принаймні як елемент підвищення власного авторитету серед громади. Можна відзначити також розвинений у ХТ комуналістський дух, налагоджені корпоративні зв'язки, особливо у бізнесі.

Слід зауважити, що повне ототожнення громадських рухів з ідеологічними програмами є непродуктивним для розуміння цих рухів. Не менш важливим є бачення місцевого контексту. Відомо, що утопічні ідеології мобілізують цілком практичних людей, які, хоча й посиляються у своїх діях на ідеологічні тези, насправді керуються більш реалістичними власними інтересами. Відповідь на запитання, чому і як поширюється ХТ у Криму, слід шукати не у глибокій історичній ретроспективі, на яку вказують ідеологічні тексти, і не в релігії взагалі. Як і будь-яка інша організація, ХТ насамперед задовольняє інтереси своїх членів і їхнього найближчого оточення. ХТ у Криму, як і в

багатьох інших соціальних контекстах, – це насамперед молодіжна організація, яка нараховує, за деякими оцінками, до 500–600 чоловік¹². Представники ХТ стверджують, що із зростанням релігійності у кримськотатарському суспільстві їхня чисельність також, природно, збільшується. За їхніми словами, вони застосовують лише один метод залучення до свої лав – особисті бесіди та розповсюдження літератури між “собоюдаючими”¹³. Разом з тим рядові члени ХТ, на відміну від “засвічених” прихильників, говорять про ХТ у третій особі.

У своєму нинішньому вигляді ХТ має ту саму мету, що й інші молодіжні субкультури, – структурує стосунки в молодіжних групах, надає їм осмисленості, цілеспрямованості та локалізує молодих лідерів у суспільстві, дає їм право голосу й допомагає вибудовувати суспільний авторитет. Основою для цього служить релігійна мораль, із позицій якої можна давати оцінку суспільству, долаючи силу авторитетів, побудованих на інших засадах (наприклад, вік, життєвий досвід, економічний статус тощо). У своєму мікрорайоні юні максималісти виступають представниками мільярдної умми, говорять про побудову наддержави, протистояння Заходу і мусульманського світу.

На думку активістів ХТ, “процеси, які відбуваються в Криму, – це частина світоглядних змін в свідомості мусульман по всьому світові – процес відродження ісламу”. Вони пояснюють його як “звільнення від думок, які перебувають у свідомості людей, позбавлення стереотипів, що закони Всевишнього не беруть участь у громадському житті”.

Загалом представники Меджлісу сприймають ХТ як серйозну загрозу, тому напруження між релігійною опозицією і лідерами кримськотатарської спільноти має помітний дестабілізуючий потенціал. На думку голови Бахчисарайського меджлісу Ахтема Чийгоза, ХТ вичікують, коли муфтії або лідер Меджлісу Мустафа Джемілев застосує проти їхньої партії можливості державних органів, що дасть їм змогу звинуватити керівництво кримських татар у зраді. Тактика ХТ, таким чином, спирається на чинник етнічної солідарності, який у даному разі відіграє негативну роль. Цікаво, що той самий чинник використовує

й Меджліс, аргументуючи тим, що ХТ є шкідливою тому, що розколює кримськотатарську громаду. За спостереженнями муфтія, ХТ швидко посилює свій вплив там, де місцевий імам або меджліс є слабкими. Отже, на переконання представників Муфтіяту та Меджлісу, ХТ має бути забороненою, але з боку правоохоронних органів активності у цьому напрямку вони не спостерігають. Натомість, на думку активістів ХТ, українська влада не вбачає в них загрози, бо, якби така небезпека була, з ними вже давно покінчили б. Разом з тим вони вважають, що заборона ХТ буде з боку України помилкою. “Вивчаючи історію, ми бачимо, що ХТ забороняють такі країни, як Узбекистан та Росія. Конфронтація з нами призведе до нестабільності, не тому, що ми будемо здійснювати якісь заходи, а тому, що буде нестабільність”.

2. Хізб ат-Тахрір – глобальний контекст

Ісламську партію визволення було засновано 1953¹⁴ року суддею ісламського суду Такіуддіном ан-Набагані в Єрусалимі (1909–1977). Після смерті засновника лідером ХТ став Абд аль-Кадім Заллум (пом. 2003). Нинішнім главою партії називають йорданця Ата Абу-Рашту.

Одним з чинників, які вплинули на формування ХТ, на початковому етапі стала громада Братів-мусульман (БМ). Засновник ХТ Такіуддін ан-Набагані тісно спілкувався з БМ чи, можливо, був навіть членом цієї організації. Інші члени ХТ на початковому етапі її формування також були тісно пов’язаними з БМ, проте залишили її, оскільки вважали, що БМ є організацією “надто консервативною і такою, що співробітничала з режимом”¹⁵. Водночас слід зауважити: вплив БМ на ХТ небагато додає до розуміння особливостей останньої, оскільки такий самий потужний ідейний і організаційний вплив відчували на собі практично всі арабські осередки політичного ісламу – від поміркованих до радикальних. БМ й дотепер залишається найвпливовішим арабсько-ісламським політичним проектом.

З самого початку ХТ проголосила своєю головною метою відтворення єдиної ісламської держави – халіфату. Спочатку партія обіцяла досягти цієї мети за 13 років, потім за 30, і нарешті здійснення цього

завдання було перенесено на невизначений термін. Головним опонентом ХТ в її боротьбі є Захід, який звинувачується в ненависті до ісламу та прагненні до підкорення Сходу шляхом здійснення різноманітних змов. Імперіалістичний Захід уявляється як позаісторична, незмінна, ворожа до мусульман сутність. Вплив будь-яких ідей західного походження, за всього їхнього ідеологічного розмаїття, розглядається як руйнівний для ісламу. Правлячі режими ісламських країн подаються як неісламські і такі, що мають бути усунені насамперед тому, що вони нібито керовані Заходом. Антизахідна позиція не є визначальною рисою ХТ і становить лише одне з вихідних положень політичного ісламу в цілому. На відміну від ХТ, деякі інші течії, зокрема впливові Брати-мусульмани, допускають співпрацю з існуючими режимами і їх поступову реісламізацію.

У більшій частині країн Близького Сходу ХТ є забороненою. Ця заборона має свою давню історію і в кожному разі може бути виправданою конкретними обставинами. Так, у Йорданії вона пояснюється опозицією ан-Набагані до хашимітського режиму. Ця заборона не заважала лідерам партії після ан-Набагані жити і працювати в Йорданії. У Західній Європі та деяких мусульманських країнах (наприклад, Індонезії) партія діє відкрито. Німеччина стала першою західною країною, яка заборонила ХТ у січні 2003 р. Головним приводом для заборони стала конференція проти війни в Іраку, організована студентським осередком, афілійованим з ХТ в Берлінському технічному університеті, в якій також взяли участь представники крайньоправої Націоналістичної німецької партії (NPD). Альянс ісламістів і неонацистів, на тлі поширення антисемітської пропаганди, викликав обурення широкої громадськості ФРН¹⁶.

Внаслідок вибухів у Лондоні (Великобританії) та інших країнах ЄС розгорнулася дискусія навколо заборони ряду ісламських організацій. Цікаво, що в центрі цієї дискусії у Великобританії досить несподівано опинилася ХТ. Аргументи про і contra від представників ХТ та їхніх опонентів у британській мусульманській громаді є дуже подібними до тих, що зараз лунають у Криму. Так, член британського

парламенту Халід Махмуд, який був найбільш помітним прихильником заборони в парламенті, полемізуючи з речником ХТ Касімом Хаваджею, описував ХТ як агресивну меншину, яка намагається виступати від імені всіх мусульман країни. Натомість Хаваджа наполягав на тезі про ненасильницький характер ХТ і на її популярності та масовості. Цікаво, що, як і в Криму, місцеву мусульманську громаду Великобританії найбільше дратує те, як “ці люди (тобто ХТ) маніпулюють молодими людьми, відволікаючи їх від вчення релігії – в тому вигляді, як його розуміє більшість членів мусульманської громади”¹⁷.

У літературі трапляються посилання на кілька спроб ХТ вчинити заколоти з метою повалення режимів у Йорданії та Сирії в 1968, Йорданії – в 1969 і 1971, і навіть у Південному Іраку – в 1972¹⁸. Водночас ці епізоди, якщо вони й мали місце, губляться на тлі інших політичних подій на Близькому Сході 1960-х – 1970-х рр. (це був період, який визначив політичне обличчя регіону аж до кінця століття). Згадку про ці невдалі заколоти навіть важко знайти в літературі з історії країн регіону цього періоду. Пізніше, в 1974 році, з ХТ пов’язують ще одну спробу заколоту в Єгипті, яку спланував нібито член ХТ палестинець Саліх Сіррія¹⁹. Проте в дослідників немає впевненості в тому, чи було цю акцію насправді організовано ХТ. Інших згадок про безпосередню участь ХТ в насильницьких діях (якщо не враховувати узбецькі матеріали) немає. Водночас докази зв’язків ХТ з політичним насильством з 1970-х років і дотепер ґрунтуються не на діях самої організації, а на відомостях про контакти її членів, перехід їх до лав прихильників інших політичних ісламістських організацій та перетворення окремих осередків ХТ на незалежні організації більш екстремістського характеру. Найбільш яскравим прикладом останньої тенденції є група сирійця Омара аль-Бакрі “аль-Мугаджірун”²⁰. Інше підтвердження екстремістського характеру ХТ можна знайти в документах, які в різні періоди ухвалювалися організацією, що визнають застосування деяких терористичних методів, зокрема “The Islamic Rule on Hijacking Airplanes” 1988 року, де дозволяється викрадення літаків, які належать країнам, що перебувають у

стані війни з мусульманами, – “таким, як Ізраїль”²¹.

ХТ виникла в період бурхливого розвитку націоналістичних і лівих партій на Близькому Сході і запозичила організаційні принципи з більшовицького партійного будівництва. Це передбачало жорстку вертикальну структуру, елементи якої, проте, отримали назви, запозичені з ісламської історії: лідер партії – *amir* (військовий начальник)²², центральне керівництво – *qiyada* (командування), аналог центрального комітету, регіональні відділення – *wilaya* (вілаєт, або провінція гаданого халіфату). Базовим елементом організаційної структури є партійний осередок, члени якого, за традицією більшовицького підпілля, не мають бути знайомими з членами інших осередків і спілкуватися з вищою ланкою структури мають тільки через свого лідера. Водночас, з огляду на непрозорість ХТ у питаннях, пов’язаних з організаційними параметрами, в літературі немає переконливих даних про те, чи залишається така вертикальна структура дієвою й дотепер. Незрозуміло, наприклад, чи має офіційний лідер партії реальний вплив на діяльність всіх її регіональних осередків. Існують припущення, що мозковим центром організації протягом останнього часу став її осередок у Великобританії, який (принаймні в інформаційному відношенні) є набагато потужнішим, ніж інші. Можна також припустити, що єдине керівництво в первинному вигляді вже не працює і ХТ перетворилася на ієрархічну мережеву структуру, керовану ідеологічною програмою, яка вписується до місцевого контексту у міру здібностей та ресурсів, наявних у місцевих осередках, здобутки кожного з яких є спільним політичним капіталом “глобальної організації”.

Хізб ат-Тахрір претендує на повсюдну присутність в ісламському світі. Хоча насправді лише в деяких ісламських країнах партія є предметом громадського інтересу й хоч якоїсь серйозної дискусії. Віднедавна головним географічним місцем, у якому фігурує ХТ, стала Центральна Азія. Хоча існує думка, що окремі осередки тахрірівців з’явилися там ще в 1980-х роках, значимим для суспільства явищем в Центральній Азії організація стала лише в середині 1990-х, коли привернула до

себе увагу світових ЗМІ. Є відомості про те, що організація має велике коло прибічників у Таджикистані, Киргизії та Казахстані, проте Узбекистан вважається основним плацдармом. Правозахисники доводять, що заарештовані в Узбекистані на підставі звинувачення в членстві ХТ переважно не мають ніякого стосунку до неї. Натомість представники ХТ готові визнати всіх репресованих своїми однодумцями і широко використовують фактор утисків у Центральній Азії для посилення власного авторитету в мусульманському середовищі. Водночас поза сумнівом є те, що іслам, релігійна мораль не втратили в Центральній Азії суспільної значимості і є вагомим політичним ресурсом. Брошури ХТ пропонують широкому загалу населення популярний вступ до політичного ісламу. ХТ зараз стала одним із синонімів громадського спротиву в Узбекистані.

У спеціальному звіті, опублікованому в червні 2003 р. і присвяченому зростаючому впливу ХТ, дослідницька організація International Crisis Group²³, розташована в Брюсселі, рекомендує європейським державам не забороняти ХТ під тиском центральноазійських режимів, аби уникнути можливої радикалізації прибічників цієї організації. Практично всі дослідники Центральної Азії єдині в думці, що саме до цього в результаті призводить репресивна політика щодо ХТ у регіоні.

Єдність усіх мусульман, зокрема у прагненні до створення єдиної держави, приваблювала та приваблює багатьох представників ісламської політичної думки. Поява деяких суб’єктів сучасного міжнародного політичного життя (таких, як Організація ісламської конференції та Ліга арабських держав) стала можливою здебільшого через переконання, яке поділяє широкий загал, що в єдності – сила. Водночас уявлення про золотий вік правління праведних халіфів залишається одним із ключових концептів у дискурсі всіх гілок сунітського політичного ісламу. Для багатьох ці ідеї були ціннісним орієнтиром або джерелом для розробки вужчих за сферою дії проєктів – наприклад, поступової ісламізації певних сфер соціального та політичного життя або перетворення конкретних національних держав на ісламські. ХТ на цьому тлі вирізнялася безкомпромісним

прагненням до створення єдиної держави, яка має охопити принаймні всі без винятку історичні землі ісламу, з іншого боку, робилися спроби подати ідею здійснення цієї мети як детально розроблену партійну програму для підготовки проекту конституції з 186 статей. На відміну від свого середньовічного аналога наддержава матиме парламент і багатопартійну політичну систему, істотною відмінністю якої від нині існуючих “імперіалістичних” демократій стане те, що всі партії будуть ісламськими.

Тексти засновників ХТ, насамперед самого Такіуддіна ан-Набагані, звучать доволі войовничі. У них є заклики до повалення існуючих режимів в ісламському світі. Але, з виникненням осередків у Європі, ХТ засвоює інші модальності, притаманні ненасильницьким громадським рухам, внаслідок чого виникає доволі парадоксальна ситуація, коли ХТ пропонує два абсолютно відмінні типи дискурсу. Один з них увібрав класичні першоджерела ХТ (які ніхто офіційно не переглядав), а інший – новий – підкреслює ненасильницький характер дій організації. Така ситуація призводить до того, що в багатьох спостерігачів виникає відчуття нещирості або подвійної гри, а ненасильницька риторика сприймається як тактичний хід, покликаний захистити членів ХТ від репресій.

Дискурс різноманітних течій політичного ісламу багато в чому збігається. Розбіжності виникають, як правило, лише у значенні, яке надається різноманітним поняттям, нюансам, інтерпретаціям. Так, критика правлячих режимів у мусульманських країнах, викриття їхнього неісламського характеру, заклик до ісламізації політичної сфери, законодавства не є новими. Ці ідеї проповідують практично всі зағони політичного ісламу – від більш поміркованих Братів-мусульман до найрадикальніших угруповань арабів-афганців.

До Хізб ат-Тахріру, проте, ставляться з великою критикою й недовірою серед інших представників політичного ісламу – від помірних до екстремістів. Ісламські опоненти ХТ, як правило, критикують її в суто релігійних поняттях, наприклад звинувачуючи у запереченні поширених уявлень, які спираються на суну про муки могили як кару за гріхи, про заступництво пророка за мусульман у Судний день, про

отримання благодаті від святих місць і предметів, яких торкався пророк, також застереження від встановлення пам'ятників на могилах тощо²⁴. Деякі з цих моментів насправді є ознаками впливу саудівського ісламу послідовників Мухаммада Абд ал-Вагаба. У публічному дискурсі ХТ догматичні питання практично не обговорюються, підкреслюється суто політичний характер партії, її відкритість для всіх течій ісламу, в тому числі – шіїтів, попри те, що партія виникла і сформувалася в суто сунітському середовищі. Польові спостереження, проте, показують, що, наприклад, демонстративно інша поведінка під час молитви (невиконання додаткових *рак'атів*²⁵ під час колективної молитви, яких вимагає ханафітський обряд) відіграє важливу роль, виділяючи прихильників ХТ серед громади. Догматичні питання, насамперед муки могили, активно обговорюються на кримських мусульманських Інтернет-форумах. Позицію ХТ щодо цього питання здебільшого критикують кримські салафіти²⁶.

Внутрішня ісламська критика ХТ звертає увагу й на деякі організаційні моменти, зокрема – величезне значення, якого партія надає принципіві однодумності. Точка зору, на яку пристало керівництво ХТ, не обговорюється, а незгодних (навіть якщо вони апелюють до авторитетних ісламських джерел) виключають.

Висновки

Внутрішня природа конфлікту між релігійною опозицією з одного боку і Меджлісом та офіційним кримським ісламом – з другого полягає у відмінних підходах до ролі ісламської ідентичності, а також до принципів побудови авторитету в громаді і, відповідно, структури влади. Кримськотатарський національний рух розглядає іслам як один із вимірів національної ідентичності, натомість представники релігійної опозиції спираються на релігійну ідентичність, від якої вибудовують усю систему цінностей. Етнічна спадщина у цій системі цінностей значення не має і використовується організаціями, подібними до ХТ, лише ситуативно – для досягнення тактичної мети. Ідеологія ХТ з самого початку була свідомо побудованою на протигагу арабському націоналізму.

На відміну від мало організованих салафітів, з яких, власне, складалася релігійна опозиція в Криму до 2003 року, ХТ є першою організованою силою з відповідною структурою та програмою, спрямованою на застосування ісламської ідентичності як політичного ресурсу. Це є спробою впровадження нового кримсько-татарського політичного проекту, несумісного з ідеями національного руху і відтак потенційно небезпечного для Меджлісу.

Під час з'ясування реального потенціалу і значення ХТ в конкретному національному контексті варто розрізнити два рівні: 1) дискурс ХТ, адресований зовнішнім контактам ісламської спільноти; 2) діяльність осередків ХТ всередині конкретних ісламських громад. В першому разі ХТ досить вдало користується можливостями, які надає демократичне суспільство, попри критику самого поняття демократії, яка подається в програмних текстах ідеологів ХТ як непритаманний ісламу, західний феномен. Ключовим моментом у дискурсі ХТ, адресованому владі та немусульманській громадськості європейських країн, є підкреслення ненасильницького характеру цього політичного руху, аргументація, спрямована на ідентифікацію себе як легітимного учасника політичної дискусії. Всередині ж мусульманської громади поведінка членів ХТ може бути доволі провокативною. Навіть функціонально ці два аспекти можуть бути відокремленими. В кримському контексті, наприклад, різні люди фігурують як учасники спроб захопту мечетей і як речники від імені ХТ перед ЗМІ. Їхня поведінка в обох ситуаціях є доволі відмінною. Багато хто з наших респондентів кримських татар підкреслював, що під час акції члени ХТ ухиляються від дискусії, відпрацьовуючи типовий сценарій, роблячи одні і ті самі кроки. Натомість у публічному дискурсі представники ХТ намагаються поводитися максимально відкрито. Як і інші ісламські політичні рухи, вони прагнуть виступати від іме-

ні не просто організації, а всієї громади і навіть – умми, намагаючись у такій спосіб маргіналізувати своїх опонентів (Меджліс).

Існує низка проблем, зокрема недоліки українського законодавства з питань релігії, яке не передбачає ситуацію суперечки всередині місцевої громади, базуючись на неявно висловленій презумпції, що місцева релігійна громада монолітна. До певної міри – це спадщина радянського законодавства 30-х років, коли було введено формування громади за списком. За існуючого закону будь-які 10 осіб можуть претендувати на мечеть. При цьому абсолютно ігноруються особи, які вклали реальні гроші у будівництво та реконструкцію мечеті. Право розпоряджатися/право власності на релігійні об'єкти – це тема, яка може створювати потенційні джерела різних колізій. За сьогоденної ситуації релігійну громаду представлено імамом та головою, лояльність котрих щодо Муфтіяту практично нічим не гарантується, окрім моральних зобов'язань.

Популярність ХТ у віддалених районах Криму може пояснюватися їхньою інформаційною ізоляваністю, відсутністю інших цікавих подій у провінції, на тлі чого ХТ виглядає як більш вагомий феномен, аніж насправді. Акції ХТ останнім часом змістилися з центру півострова до периферії.

Ключовою фігурою в боротьбі ХТ за зміцнення свого авторитету всередині місцевих мусульманських громад є імам. Вплив ХТ на імамів головним чином має економічний характер. Більшість імамів насправді є малозабезпеченими й, отже, слабкими до матеріальних спокус.

Імовірно, ХТ є інструментом, який використовується або тестується “третім станом” – кримськотатарським бізнесом, який прагне підвищення свого статусу в суспільстві і, можливо, отримання тимчасових додаткових доходів від ПМУ або інших представників Донецького регіону, зацікавлених у послабленні впливу Меджлісу.

¹ Матеріал для цієї публікації було зібрано під час польової роботи в Криму у жовтні – листопаді 2005 року, в ході якої відбулися зустрічі з керівництвом Меджлісу – Ільмі Умеровим, головою Бахчисарайської райдержадміністрації, Ахтемом Чийгозом, головою Бахчисарайського меджлісу, Шевкетом Меметовим, головою Рескомітету інформації, представником Меджлісу при

Муфтіяті Арсеном Альчиковим, муфтієм Еміралі Аблаєвим, прихильниками ХТ в Бахчисараї і Сімферополі та речником ХТ Абсалямом Селяметовим та іншими представниками мусульманських громад та активістами в різних районах Криму.

² Меджліс (рада) є виконавчим органом, який обирається на Курултай (загальних зборах) представників кримськотатарського народу. Тут і надалі ми пишемо *меджліс* з маленької літери, якщо йдеться про місцеві органи, і *Меджліс* з великої літери – як назву органу етнічного самоврядування в цілому.

³ Попри назву, цю організацію навряд чи можна вважати партією в класичному розумінні цього слова, насамперед через її відмову від прямої участі в політичному процесі – тобто від конкуренції з іншими партіями за участь в органах представницької влади тощо. У несходознавчій літературі частіше вживається варіант назви Хізб ут-Тахрір, який відповідає вимові цього сполучення в арабській мові. Ми далі вживаємо більш традиційний для сходознавчої літератури спосіб транслітерації.

⁴ Інтерв'ю з муфтієм Еміралі Аблаєвим 21.10.2005.

⁵ Див. докладніше: О. Богомолів та ін. Ісламська ідентичність в Україні. – Київ 2005. – С. 28–32.

⁶ Наприклад, 5 квітня 2005 р. відбулася прес-конференція речника ХТ Абселяма Селяметова в Кримському інформаційному прес-центрі (Irex ProMedia) з приводу затримання членів ХТ в одному з сіл Байдарської долини (м. Севастополь).

⁷ Інтерв'ю з представником Меджлісу при Муфтіяті Арсеном Альчиковим та муфтієм Криму Еміралі Аблаєвим 21 жовтня 2005 р.

⁸ Никита КАСЬЯНЕНКО. Есть такая партия? Крымские мусульмане начали священный месяц Рамадан в расколе. – “День”. – №189. – 20 октября 2004.

⁹ Інтерв'ю з Абдусалюмом Селяметовим, Сімферополь, 21.10.2005

¹⁰ Виконують тільки фарз, останній сунет ігнорують, можуть запізнитися, кажуть, що вони не розуміють турецької, демонстративно звертаються російською.

¹¹ Спільна благочинна вечеря під час Рамазану після заходу сонця.

¹² Більш імовірною нам видається оцінка Ахтема Чийгоза, який вважає, що число активних членів не перевищують 150 чоловік. Ці активісти зазвичай впливають на своє найближче соціальне оточення, частково залучають його до спільних дій.

¹³ “Соблюдающие” – тобто ті, хто тримає піст під час Рамазану та приходять на п'ятничний намаз і, можливо, моляться п'ять разів на день.

¹⁴ За деякими відомостями, наприкінці 1952 року.

¹⁵ Shmuel Bar. The Muslim Brotherhood in Jordan. Tel Aviv. Moshe Dayan Center. 1999. P. 55–56.

¹⁶ Див. Sophie Lambroschini. Germany: Court Appeal By Hizb Ut-Tahrir Highlights Balancing Act Between Actions, Intentions. <http://www.rferl.org/featuresarticle/2004/10/>.

¹⁷ Vanessa Mock. Hizb ut-Tahrir: Muslim MP leads call for ban in Britain. Radio Netherlands. 25 July 2005. <http://www2.nrw.nl/rnw/en/currentaffairs/region/westerneurope/>.

¹⁸ Radical Islam in Central Asia: Responding to Hizb ut-Tahrir. ICG Asia Report, № 58, 30 June 2003. P. 3.

¹⁹ Ibid. – С. 10.

²⁰ Ар. емігранти, концепт також пов'язаний з *хіджрою* – переїздом пророка Мухаммеда в Медину. Остання конотація набула особливого значення у сучасному політичному ісламі, де вона також інтерпретується як відсторонення від “поганської” модерної культури.

²¹ Цит. за: Александр Верховский. Является ли Хизб ут-Тахрир экстремистской организацией? http://www.hro.org/editions/rel/2005/10/21.php#22_up.

²² Цей термін також співзвучний офіційній титулатурі халіфів – amir al-mu`minin (емір віруючих) – і широко використовується всіма організаціями політичного ісламу, зокрема БМ.

²³ Radical Islam in Central Asia: Responding to Hizb ut-Tahrir. ICG Asia Report, № 58, 30 June 2003.

²⁴ Mateen Siddiqui. The Doctrine of Hizb ut-Tahrir. The Challenge of Hizb ut-Tahrir: Deciphering and Combating Radical Islamic Ideology. Conference Report. Nixon Center. September 2004. – P. 11–18.

²⁵ Уклін, один з елементів мусульманської молитви.

²⁶ Див. наприклад, Сайт кримської молодіжи: <http://www.crimmean.org>.